

**ВОЛОДИМИР ГЕННАДІЙОВИЧ
ХРЖАНОВСЬКИЙ.
НАУКОВА СПАДЩИНА
(до 90-річчя від дня народження)**

Володимир Геннадійович Хржановський (1912—1985) — відомий український ботанік, флорист, систематик і морфолог.

В.Г. Хржановський народився 6 листопада 1912 р. в м. Ялті, в родині вчителів. Семирічну освіту здобув в одній із шкіл Барського р-ну Вінницької обл. Згодом закінчив Барський агрономічний технікум і вчительські курси в м. Ржищеві Київської обл. У 1930 р., після 2 років вчителювання, вступив до Пермського державного університету, однак з другого курсу був мобілізований до армії і перебував на службі до 1935 р. Демобілізувавшись, продовжив навчання на біологічному факультеті Середньоазіатського держуніверситету (м. Ташкент).

Під час навчання в університеті відбулася перша зустріч В.Г. Хржановського з відомим дослідником флор Євразії, систематиком і генетиком М.Г. Поповим, який в подальшому став його духовним наставником. Володимир Геннадійович так згадує цю зустріч: «Вперше мені вдалося почути Попова весною 1937 р. в Середньоазіатському державному університеті. У Ташкенті Михайло Григорович був проїздом. За ініціативою Є.П. Коровіна він прочитав доповідь про соматичні редукції покритонасінних. У той час у М.Г. Попова лише зароджувалась ця нова ідея — гіпотеза. Він виступав, як звичайно, без конспекту. Багато імпровізував, особливо у відповідях на питання.

© О.Л. РУБЦОВА, 2004

Легкість польоту думки, широта його кругозору, тверда впевненість, яскравий темперамент швидко полонили слухачів. У ньому дивно гармонічно поєднувались суворий вчений-мислитель і поет-романтик. Згодом наші шляхи з Михайлом Григоровичем тісно сходились в холодних долинах Зеравшану і в Карпатах, у жарких степах Чорномор'я, на Українському Поліссі, у Самарканді, Києві і особливо у Львові і Ленінграді» [10].

По закінченні Середньоазійського університету (1938 р.) В.Г. Хржановський одержав призначення на посаду асистента кафедри ботаніки Казахського держуніверситету (м. Алма-Ата). Потім працював доцентом того ж університету.

Поряд з педагогічною роботою В.Г. Хржановський проводив широкі дослідження, спрямовані на виявлення ресурсів багатих на вітаміни рослин Казахстану, потреба в яких особливо гостро відчувалася в роки Великої Вітчизняної війни. Його увагу привернув рід *Rosa L.*, види якого є вітаміноносними рослинами. Внесок професора В.Г. Хржановського у вивчення роду є найвагомішим.

В.Г. Хржановський особисто брав участь в експедиціях з вивчення високовітамінних шипшин Східного Тянь-Шаню і Джунгарського Ала-Тау (1939—1941 рр.), районів Приіртиштя (1941—1944 рр.) (Павлодарська та Семипалатинська області обстежені методом детально-маршрутного дослідження, решта районів пойми Іртиша — рекогносцирувально). У результаті експедиційних досліджень виділено види з високим вмістом вітаміну С: шипшини степова, Бегера та корична. Біохімічні аналізи шипшин Приіртиштя проводилися в лабораторії Казахського держуніверситету, якою керував професор С.О. Гребінський [18].

У 1945—1953 рр. В.Г. Хржановський працював у системі Академії наук УРСР. Був старшим науковим співробітником Інституту ботаніки АН УРСР, ученим секретарем і заступником голови Львівського філіалу Інституту ботаніки АН УРСР, директором Державного природознавчого музею АН УРСР у Львові, викладав у Львівському ветеринарному інституті, брав активну участь у створенні та розвитку цих установ, вів велику науково-організаційну роботу.

Володимир Геннадійович, працюючи в системі АН УРСР довгі роки, підтримував тісні зв'язки з П.С. Погребняком, М.В. Клоковим, М.І. Котовим, Д.М. Доброчаєвою (з неопублікованих спогадів дружини В.Г. Хржановського — Г.М. Хржановської).

У цей період В.Г. Хржановський брав участь в дослідженнях флори Закарпаття (1946—1947 рр.) і Прикарпаття (1949—1950), південно-східного Лісостепу (1948—1950), частково Криму і Кавказу (1949—1951 рр.) та деяких інших регіонів. Особливу увагу вчений приділяв вивченню видів роду *Rosa L.* Він відзначив, що в рослинному покриві досліджених ним районів шипшини займають помітне місце. Часто вони формують суцільні зарості, досить значні у передгір'ях і в горах Алтаю, Джунгарського Ала-Тау, Тянь-Шаню, Памиро-Алау, Кавказу і Карпат, а також на рівнинах, особливо в долинах річок [17].

В.Г. Хржановський — учасник численних експедицій, організованих для дослідження флори України, під час яких він зібрав величезний гербарій. Основні матеріали цього гербарію, зібрані в Україні, зберігаються у Львівському природознавчому музею та Інституті ботаніки НАН України. Помічницею Володимира Геннадійовича в експедиціях була співробітниця Львівського природознавчого музею Анастасія Лазебна (з неопублікованих спогадів Г.М. Хржановської).

Вивчаючи шипшини Закарпатської обл. СРСР, В.Г. Хржановський дійшов висновку про те, що «Рід *Rosa* L., який майже всюди в південних широтах, тим більше в гірських флорах нашої країни, характеризується значним видовим ендемізмом, складними циклами гібридних форм і рас, представлений у флорі Закарпаття порівняно простим флористичним складом» [16].

У 1946 р. В.Г. Хржановський проводив дослідження в Закарпатській обл. разом з М.Г. Поповим, який згадує: «Взимку 1945—46 рр., після переїзду до Львова, я почав займатися Карпатською флорою теоретично, по гербаріях і літературі. Влітку 1946 р. мені вдалося здійснити досить тривалу експедицію в Карпати, власне в Закарпатську область, тобто на південно-західний схил Лісових Карпат; в експедиціях брали участь ряд співробітників... Велику допомогу в роботі надали мені співробітники: В.Г. Хржановський, який брав участь і в експедиції, і в складанні списку рослин Закарпатської області, спеціально обробив шипшини, якими він вже тривалий час займається...» [9].

З метою дослідження вітамінних властивостей шипшин Володимир Геннадійович повертався в райони Прикарпаття (в основному в межах Станіславської та Чернівецької областей) під час експедицій в 1949 р., а в 1950 р. — у Придністровський р-н Тернопільської обл. Результати експедиційних досліджень показали, що на території Прикарпаття росте понад 38 видів і різновидностей шипшин, які розподіляються між чотирма секціями роду: *Caninae*, *Cinnamomeae*, *Gallicanae* та *Pimpinellifoliae*. Лише види перших двох секцій мають практичний інтерес як вітамінна сировина. Отже, за видовим і внутрішньовидовим складом родофлора північних схилів Східних Карпат значно багатша від закарпатської, яка становить близько 15 видів. В.Г. Хржановський вивчив видовий склад і активність окремих видів щодо накопичення вітаміну С, поширення і розподілення вітамінних шипшин у природних угрупованнях. Із 38 вивчених видів 8 виділені як такі, що мають значення як сировина для вітамінної промисловості. Лабораторні дослідження концентрації вітаміну С проводили у вітамінній лабораторії відділу ботаніки Інституту агробіології АН УРСР, а також у вітамінній лабораторії відділу ботаніки Львівського природознавчого музею (А.М. Лазебно). Плоди для дослідження збирали як у природі під час експедицій, так і в ботанічних садах Львівського державного університету, Львівського зооветеринарного інституту, Львівського медичного інституту [23].

В.Г. Хржановський працював також у дослідному розарії, який він заснував у Львові, та на полях радгоспу «Вітамін» (Овідіопольський р-н Одеської

обл.), де були введені в культуру високовітамінні шипшини, вирощені з насіння, привезеного Володимиром Геннадійовичем із Середньої Азії. У результаті були одержані цінні дані з індивідуального розвитку та мінливості видів [17].

Вивчення шипшин безпосередньо в природі, у спеціальних експедиціях дало можливість одержати не лише економіко-ботанічні відомості, необхідні для планування заготівель сировини для потреб вітамінної промисловості окремих адміністративних районів, але й уточнити екологію, географію і систематику більшості видів шипшин і на основі цього зробити критичний аналіз видів, описаних раніше. За даними С. Юзепчука [26], Д. Сосновського [13], П. Ярошенка [27] та особистих досліджень вчений дійшов висновку, що в європейській частині колишнього СРСР і на Кавказі рід *Rosa* L. представлений видами, що, як правило, не трапляються в Західній Європі.

Усього для європейської частини колишнього СРСР і Кавказу В.Г. Хржановський наводить 112 видів і близько 60 форм шипшин, з них 12 культивованих видів. 38 видів і 30 форм описані як нові для науки, 4 види — вперше для флори європейської частини колишнього СРСР (*Rosa glauca* Pourg., *Rosa pendulina* L., *Rosa arvensis* Huds., *Rosa elliptica* Tausch) [17].

Під час досліджень В.Г.Хржановським були опрацьовані матеріали гербаріїв Ботанічного інституту АН СРСР ім. В.Л. Комарова, а також ботанічних установ Києва, Харкова, Баку, Алма-Ати, Ташкента і Ялти [17]. Результати критичної обробки роду *Rosa* в межах України були подані ним на сторінках «Флори УРСР» [15] та двох видань «Визначника рослин України» [3, 4], для яких, крім роду *Rosa* L., вчений опрацював ще такі великі родини, як *Rubiaceae*, *Chenopodiaceae*, *Amarantaceae*.

Значення «Флори УРСР», співавтором якої є В.Г. Хржановський, важко переоцінити. На думку Д.М. Доброчаєвої та С.Л. Мосякіна, «це капітальне флористичне зведення слушно вважається неоціненним науковим скарбом нашої держави» [5].

Усі співавтори «Флори УРСР» працювали з ентузіазмом, з почуттям великої відповідальності. Д.М. Доброчаєва згадувала: «Це були дійсно незабутні часи, роки, сповнені наукового запалу, кропіткою наполегливої праці... Рукописи «Флори», гербарні аркуші, живі рослини та чудові українські краєвиди, верстки, книги та статті проходили перед очима наче в яскравому вирі, фантастичному калейдоскопі. Але згодом з усього цього викристалізувалися рівні друковані рядки, які ручаями та потічками стікали до купи, відливалися в металеві транки, виходили у широкий світ академічними томами «Флори України» [5].

Після опрацювання «Флори УРСР» В.Г. Хржановський дійшов висновку, що «будь-яка з регіональних флор містить неповний матеріал, на основі якого неможливо відтворити історію розвитку будь-якого роду або родини. Флора — це тільки «критичний інвентар», а основною формою роботи ботаніка-флориста, особливо систематика, має стати монографія тієї чи іншої природної групи рослин, наприклад роду або родини» [17].

Згодом В.Г. Хржановський став відомим у Радянському Союзі родологом, автором багатьох нових для науки видів роду *Rosa* L. У 1952 р. Володимир Геннадійович захистив докторську дисертацію «Розы европейской части СССР, Крыма и Кавказа». Офіційні опоненти високо оцінили дисертаційну роботу, зокрема М.В. Клоков вважав, що «В.Г. Хржановський вміло об'єднав теорію з актуальною практикою. Цю роботу треба привітати як першу радянську монографію з родології, яка протистоїть численній зарубіжній літературі» (матеріали надані Г.М. Хржановською). У 1958 р. В.Г. Хржановський опублікував монографію «Розы. Филогения и систематика. Спонтанные виды Европейской части СССР, Крыма и Кавказа. Опыт и перспективы использования» [18].

Ця монографічна праця є цінним внеском у вітчизняну біологічну науку. Вона охоплює досить різнопланові питання родології: систематику, філогенію роду *Rosa* L. та перспективи використання шипшин у вітамінній промисловості. Книга складається зі вступу і трьох глав. У вступі автор аналізує системи роду *Rosa* L. і виділяє три періоди систематики: штучних систем, природних систем і пошуків філогенетичних систем. На особливу увагу заслуговує перша глава. В ній автор представив:

1. Основні етапи розвитку роду *Rosa* L., або основні етапи біологічного прогресу роду: дерево (деревовидна ліана) → кущ → трава (тобто В.Г. Хржановський вважав, що найстарішими є шипшини — ліани).

2. Ознаки, за якими види можна вважати примітивними або сучасними.

3. Основні ознаки ідентифікації шипшин: забарвлення пелюсток і будова чашолистків.

4. За допомогою методу еколого-географічного аналізу розділив рід *Rosa* L. на три філогенетичні групи (підроди): I — *Stylorhodon* — білі шипшини; II — *Synorhodon* — червоні; III — *Chamaerhodon* — жовті.

У монографії також подано ключ для визначення шипшин (другий розділ) і розглянуто перспективи їх використання у вітамінній промисловості (третій розділ).

Монографія В.Г. Хржановського фактично є єдиною монографічною обробкою роду *Rosa* L. в Україні і колишньому СРСР. Видана майже 50 років тому, вона не втратила цінності для фахівців.

Важливість досліджень В.Г. Хржановського підкреслює М.М. Федорончук: «Першу, найдетальнішу обробку шипшин флори України здійснив монограф роду В.Г. Хржановський, який за матеріалами гербарних зборів та результатами тривалих власних досліджень у природі навіть для України 54 дикорослих види, з них 31 — як нові для науки» [14].

Загалом Володимир Геннадійович є автором майже 130 праць з проблем еволюційного морфогенезу, видоутворення, філогенії та історії розвитку рослин, теорії інтродукції нових корисних видів. Він написав чимало підручників для сільськогосподарських вузів і технікумів [19, 20, 22, 24, 25], які неодноразово перевидавалися, відзначені дипломом і медаллю ВДНГ СРСР,

отримали високу оцінку фахівців [7, 8] і широке визнання не лише у сільсько-господарських учбових закладах, а й в університетах та педінститутах. Над новим підручником «Ботаническая география с основами экологии» вчений працював до останніх днів життя.

Демонстраційні кольорові таблиці з морфології та систематики рослин, створені під керівництвом В.Г. Хржановського [21], використовуються у вузах нашої країни.

Як учень відомого науковця М.Г. Попова, В.Г. Хржановський багато зробив для популяризації його наукових поглядів, а після смерті вчителя підготував до друку його ґрунтовну працю «Основи флорогенетики», в передмові до якої докладно проаналізував весь науковий доробок ученого [10]. Володимир Геннадійович — один із членів редакційної колегії вибраних праць М.Г. Попова [11]. На честь М.Г. Попова В.Г. Хржановський назвав одну з шипшин — *Rosa popovii* Chrshan.

У 1954 р. В.Г. Хржановського запросили до Тимірязєвської сільськогосподарської академії на посаду завідувача кафедри ботаніки, яку він очолював до останніх днів життя. Одночасно багато років Володимир Геннадійович був професором кафедри ботаніки Університету дружби народів ім. Патриса Лумумби. У 1969—1971 рр. він працював директором Всесоюзного науково-дослідного інституту лікарських рослин.

Велику увагу вчений приділяв вихованню висококваліфікованих спеціалістів. Під його керівництвом були підготовлені три докторські та 18 кандидатських дисертацій, серед них — і українські вчені Т.Б. Берестецька [1] та В.Д. Савицький [6, 12].

Й.М. Берко, професор Львівської державної академії ветеринарної медицини ім. С.З. Гжицького згадує, що «В.Г. Хржановський відзначався високою ерудицією та інтелігентністю, був уважним до співрозмовника, постійно цікавився роботою кафедри, якою у свій час завідував. Працюючи тривалий час у Москві, в російськомовному середовищі, проф. В.Г. Хржановський не забув своєї рідної української мови, чудово володів її культурою, що не могло не викликати у мене захоплення і гордості за його глибокі патріотичні почуття та високу національну свідомість» [2].

Поряд з науковою і викладацькою діяльністю Володимир Геннадійович провів велику науково-організаційну та громадську роботу як керівник міжвузівського наукового семінару з філоморфогенезу Московського відділення Всесоюзного ботанічного товариства, член президії редакційної ради і голова секції природознавства видавництва «Высшая школа», член редколегії журналу «Успехи современной биологии».

За плідну працю В.Г. Хржановський був нагороджений орденом Дружби народів та медалями.

Багата і різноманітна наукова спадщина професора В.Г. Хржановського — флориста, систематика, морфолога не втратила свого значення і високо цінується фахівцями.

1. Берестецька Т.Б. Сравнительно-морфологический анализ спермодермы и перикарпия представителей семейства *Ranunculaceae* Juss.: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Киев, 1984. — 20 с.
2. Берко Й.М. Володимир Геннадійович Хржановський // Наук. вісн. Львів. держ. академії ветеринар. медицини імені С.З. Гжицького. — 2003. — 5, № 1. — С. 254–257.
3. Визначник рослин УРСР. — К.; Харків: Держ. вид-во сільськогосп. літ-ри УРСР, 1950. — 346 с.
4. Визначник рослин України. — 2-е вид. — К.: Урожай, 1965. — 876 с.
5. Доброчаєва Д.М., Мосякін С.Л. Д.К. Зеров — відповідальний редактор «Флори УРСР» // Укр. ботан. журн. — 1995. — 52, № 6. — С. 810–815.
6. Доброчаєва Д.М., Савицький В.Д. Пам'яті Володимира Геннадійовича Хржановського // Укр. ботан. журн. — 1985. — 42, № 56. — С. 83.
7. Комендар В.І., Мандрик В.Ю. В.Г. Хржановский и др. «Основы ботаники с практикумом» (рец.) // Укр. ботан. журн. — 1971. — 28, № 6. — С. 797–798.
8. Липа О.Л., Кордюм С.Л., Чопик В.І. В.Г. Хржановский. «Курс общей ботаники» (рец.) // Укр. ботан. журн. — 1976. — 35, № 1. — С. 95–96.
9. Попов М.Г. Очерк растительности и флоры Карпат. — М.: Изд-во Моск. о-ва испытат. природы, 1949. — 300 с.
10. Попов М.Г. Основы флорогенетики. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 134 с.
11. Попов М.Г. Филогения, флорогенетика, флорография, систематика. Избр. тр. в 2 ч. — Киев: Наук. думка, 1983. — Ч. 1. — 279 с.
12. Савицький В.Д. Морфологическая эволюция и классификация пыльцы семейства лютиковых: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Киев, 1978. — 19 с.
13. Сосновский Д.И. Родологические заметки // Изв. Азерб. фил. АН СССР. — 1944. — № 10. — С. 58–64.
14. Федорончук М.М. Види судинних рослин, описаних з території України, їх типіфікація та критичний аналіз: рід *Rosa* L. (*R. adenodonta* Dubovik — *R. czackiana* Blocki) // Укр. ботан. журн. — 2001. — 58, № 2. — С. 165–172.
15. Флора УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — Т. 6. — 608 с.
16. Хржановський В.Г. Шипшини Закарпатської області УРСР // Ботан. журн. УРСР. — 1949. — 6, № 1. — С. 58–73.
17. Хржановський В.Г. Розы европейской части СССР, Крыма и Кавказа: Автореферат. дис. ... д-ра биол. наук. — Л.; Львов, 1952. — 29 с.
18. Хржановський В.Г. Розы. Филогения и систематика. Спонтанные виды Европейской части СССР, Крыма и Кавказа. Опыт и перспективы использования. — М.: Сов. наука, 1958. — 476 с.
19. Хржановський В.Г. Основы ботаники с практикумом. — М.: Высш. шк., 1969. — 575 с.
20. Хржановський В.Г. Курс общей ботаники: В 2 т. — М.: Высш. шк., 1976. — Т. 1. — 276 с.; Т. 2 — 480 с.
21. Хржановський В.Г. Морфология и систематика низших и высших споровых и голосеменных растений. Комплект из 30 плакатов. — М.: Высш. шк., 1979.
22. Хржановський В.Г., Краевский И.М., Пономаренко С.Ф. Ботаника. — М.: Высш. шк., 1975. — 375 с.
23. Хржановський В.Г., Лазебна А.М. Вітамінні шипшини Прикарпаття як природна сировина для вітамінної промисловості // Ботан. журн. АН УРСР. — 1951. — 8, № 3. — С. 52–63.
24. Хржановський В.Г., Пономаренко С.Ф. Ботаника. — М.: Колос, 1982. — 431 с.
25. Хржановський В.Г., Пономаренко С.Ф. Практикум по курсу общей ботаники. — М.: Агропромиздат, 1989. — 416 с.
26. Юзепчук С.В. Род Роза (шиповник) *Rosa* L.; Род Хультемия — *Hultemia* Dumort; род Хультемоза — *Hultemosa* Juz. // Флора СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — Т. 10. — С. 431–508.
27. Ярошенко П.Д. К истории и систематике секции *Caninae* рода *Rosa* L. // Изв. АН Арм. ССР. — 1945. — № 3. — С. 25–31.